

Цитування:

Юр М. В. Акварель як художній засіб фіксації пам'яток культурної спадщини України середини XIX – початку XX століття. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2025. № 3. С. 148–152.

Yur M. (2025). Watercolour as an Artistic Means of Fixing Cultural Heritage Monuments of Ukraine in the Middle of the 19th – Early 20th Centuries. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 3, 148–152 [in Ukrainian].

*Юр Марина Володимирівна,
доктор мистецтвознавства,
старший науковий співробітник,
професор кафедри візуальних мистецтв
і дизайну середовища
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв
<https://orcid.org/0000-0003-3487-1480>
m.yur@dakkkim.edu.ua*

АКВАРЕЛЬ ЯК ХУДОЖНІЙ ЗАСІБ ФІКСАЦІЇ ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Мета роботи – з'ясувати роль та особливості розвитку акварельного живопису як засобу художньої фіксації пам'яток культурної спадщини України середини XIX – початку XX століття, виокремити функцію документування, визначити вплив на сучасні практики збереження історико-культурного надбання та реконструкцію втрачених об'єктів, предметів, творів. У фокусі дослідження творчість Василя Тропініна, Тараса Шевченка, Костянтина Трутовського, Сергія Васильківського, Олени Кульчицької та ін. **Методологія дослідження** ґрунтується на культурно-історичному підході в оцінці умов та тенденцій розвитку акварелі, її функції у творчій інтерпретації дійсності та фіксації пам'яток культури, їх документуванні; історико-джерелознавчий аналіз уможливив підбір, систематизацію, огляд та оцінку літературних джерел у визначенні стану розроблення теми; герменевтичний підхід у поєднанні з іконографічним аналізом застосовувано при опрацюванні фактологічного матеріалу, сприяв уточненню часу і місця зображуваних пам'яток, їх стану в момент творчої фіксації загального вигляду, окремих елементів та деталей; порівняльний аналіз творчих манер художників у зображенні пам'яток розкривав їх ціннісні орієнтири та світоглядні засади у формуванні «візуального архіву» України. **Наукова новизна** статті визначається новим підходом до оцінки ролі акварельного живопису в збереженні культурної спадщини. **Висновки.** Акварель як художньо-документальний засіб фіксації об'єктів та пам'яток культури впродовж XIX – початку XX століть сприяла формуванню «візуального архіву», що відіграє багатофункціональну роль у системі збереження та вивчення культурної спадщини. У цьому контексті акварель об'єднує науку, технології, мистецтво, культурні цінності, що репрезентують минуле і сучасність. Її внесок у розвиток міждисциплінарних досліджень, реставрації, музейної справи, цифрової освіти, гуманітаристики є значимим у контексті сучасних викликів охорони культурної спадщини під час російсько-української війни.

Ключові слова: акварель, живопис, художня фіксація та документування пам'яток, реконструкція, «візуальний архів», культурна спадщина України.

Maryna Yur, Doctor of Art History, Senior Researcher, Professor of the Department of Visual Arts and Environmental Design, National Academy of Culture and Arts Management

Watercolour as an Artistic Means of Fixing Cultural Heritage Monuments of Ukraine in the Middle of the 19th – Early 20th Centuries

The purpose of the work is to clarify the role and features of the development of watercolour painting as a means of artistic fixation of cultural heritage monuments of Ukraine in the mid-19th – early 20th centuries, to highlight the function of documentation, to determine the impact on modern practices of preserving historical and cultural heritage and reconstruction of lost objects, subjects, and works. The focus of the study is the work of Vasyl Tropinin, Taras Shevchenko, Konstantin Trutovskyi, Serhii Vasylykivskyi, Olena Kulchytska and others. **The research methodology** is based on a cultural-historical approach in assessing the conditions and trends in the development of watercolour, its function in the creative interpretation of reality and fixation of cultural monuments, their documentation; historical and source analysis made it possible to select, systematise, review and evaluate literary sources in determining the state of development of the topic; a hermeneutic approach in combination with iconographic analysis was used in the processing of factual material, contributing to the clarification of the time and place of the depicted monuments, their condition at the time of creative fixation of the general appearance, individual elements and details; a comparative

analysis of the creative manners of artists in depicting monuments revealed their value orientations and worldview principles in the formation of the 'visual archive' of Ukraine. **The scientific novelty** of the article is determined by a new approach to assessing the role of watercolour painting in the preservation of cultural heritage. **Conclusions.** Watercolour as an artistic and documentary means of recording objects and cultural monuments during the 19th and early 20th centuries contributed to the formation of a 'visual archive', which plays a multifunctional role in the system of preservation and study of cultural heritage. In this context, watercolour combines science, technology, art, cultural values, representing the past and the present. Its contribution to the development of interdisciplinary research, restoration, museum work, digital education, and humanities is significant in the context of modern challenges of protecting cultural heritage during the Russian-Ukrainian war.

Keywords: watercolour, painting, artistic recording and documentation of monuments, reconstruction, 'visual archive', cultural heritage of Ukraine.

Актуальність теми дослідження. У сучасних реаліях гостро стоїть питання збереження культурної спадщини України, що передбачає застосування як традиційних образотворчих методів, так і сучасних технологій. Надзвичайно важливо переосмислювати традиційні мистецькі засоби (рисунок, живопис), що історично слугували інструментами фіксації та візуалізації національної ідентичності. Серед них – акварельний живопис, який у XIX – на початку XX століття виконував як художню функцію в змалюванні навколишньої дійсності, так і документальну у точному, відповідному оригіналу, зображенні українських краєвидів з сільською архітектурою, побуту та етнографічних сцен, елементів матеріальної культури тощо. В цьому контексті техніка акварелі стала ефективним засобом зарисовування археологічних чи архітектурних пам'яток, предметів матеріальної культури, фіксуючи їх стан. Особливу цінність мають зображення пам'яток, які з плином часу були зруйновані, зазнали трансформацій або втратили автентичний вигляд. У таких випадках роботи художників слугують не лише естетичними об'єктами, а й важливими історичними та документальними джерелами, які уможливлюють реконструкцію втрачених елементів культурної спадщини. Таким чином окреслено проблему, вирішення якої ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує мистецтвознавство, пам'яткознавство, музеєзнавство, архітектуру, історію, культурологію, художні практики, в яких широко використовується техніка акварелі.

Аналіз досліджень і публікацій. У руслі визначеної теми вагомими є численні дослідження як з точки зору розвитку акварелі як техніки [1; 2; 3; 5; 10], так і її роль в збереженні візуального образу об'єктів культурної спадщини в контексті охорони, реставрації об'єктів культурної спадщини України [3; 4; 6; 7; 9; 11]. Формування «візуального архіву» спостерігається ще з

перших зарисовок, малюнків ансамблів та комплексів забудов міст та садибної культури у XVIII–XIX ст. Наполеоном Ордою, О. Кунавіним, Є. Лазаревим, В. Петровим, М. Алфьоровим, В. Тропіним, В. Штернбергом, Т. Шевченком та іншими митцями [11, 706].

Мета дослідження -- з'ясувати роль та особливості розвитку акварельного живопису як засобу художньої фіксації пам'яток культурної спадщини України середини XIX – початку XX століття, виокремити функцію документування, визначити вплив на сучасні практики збереження історико-культурного надбання та реконструкцію втрачених об'єктів, предметів, творів.

Виклад основного матеріалу. Акварель як техніка еволюціонувала в художніх практиках митців від давніх часів, зокрема, як вказує Н. Велігура, «чиста акварель (без домішки білил) стала застосовуватись на початку XV ст.» [3, 105] і поширена в європейській художній традиції та в Україні, де набула особливого розвитку впродовж XIX – початку XX століття. В цей період художники використовували акварель як допоміжний засіб у роботі над картинами. Разом з тим, робота на пленері, різних жанрах мистецтва сприяла набутті нею статусу самостійної техніки живопису та графіки, здатної передавати емоційність та психологізм образів у портреті, стан природи у пейзажі, фіксувати в археологічні чи архітектурні пам'ятки, що означило її функцію документування об'єктів, предметів матеріальної культури тощо. Унікальна властивість акварелі — передавати стан природи, краєвидів з пам'ятками архітектури завдяки світло-повітряній перспективі, зробила її ефективним інструментом для збереження візуального образу епохи [4; 6]. У XIX – на початку XX століття в Україні активізація художнього життя, насамперед в Києві, Харкові, Одесі, Львові, як мистецьких центрів, вплинула на створення приватних рисувальних шкіл, курсів при університетах, згодом художніх училищ, в

яких викладали їх випускники, зокрема й із фаховою підготовкою в академіях Кракова, Мюнхена, Петербургу тощо. Важливою у підготовці митців було опанування техніки акварелі. У цей час акварель активно використовується як в творчому процесі, так і в архітектурній графіці, археологічних описах, етнографічних дослідженнях та альбомах подорожей, що зумовило її ширше впровадження в практику візуальної фіксації культурних об'єктів, адже ця техніка дозволяла швидко змальовувати об'єкти «на місці», відтак документувати їх стан.

Вагомий внесок у розвиток акварелі в національному контексті зробив Тарас Шевченко, який залишив по собі значну кількість акварелей, майстерність виконання яких здобув під керівництвом учителя Карла Брюллова та його заохоченням до студій об'єктів довкілля. Увага до натури зумовлювала осмислення та мистецьке розв'язання задач. Тому твори Т. Шевченка часто містять елементи документального зображення пам'яток, краєвидів, культової архітектури, археологічних артефактів, сільської місцевості, українських хат, побут селян та ін., що робить їх важливими в історико-культурному контексті [12]. Шевченко в Україні малював здебільшого аквареллю, подеколи поєднував з сепією, що показово у роботах «В Густині. Церква Петра і Павла», «Михайлівська церква в Переяславі», «Богданова церква в Суботові», «Будинок І.П.Котляревського в Полтаві», «Костел у Києві», «У Василівці» та ін. [13, 74-80].

Слідували цій практиці художники XIX століття – В. Штернберг, І. Сошенко, М. Сажин, К. Трутовський, В. Орловський, І. Айвазовський, Г. Ладиженський, І. Репін, М. Пимоненко, І. Похітонов, С. Васильківський, П. Левченко, які продовжували працювати і на початку XX століття. В цей час плідно працювали в акварельному живописі О. Сластін, В. Фельдман, М. Волошин, О. Кульчицька та ін. Розглянемо окремі твори митців, які створили документальний архів України, її культури визначеного часу. Важливою темою для митців став Київ та його види, які фіксували у акварелях Т. Шевченко та М. Сажин у 1845–1846 роки [10; 12]. Як зазначає Л. Прибєга, зачарований красою Древнього Києва, Т. Шевченко змальовує його краєвиди в альбомі («Костел святого Олександра у Києві», «Дальні печери Києво-Печерської лаври» та ін.) [10, 75], В. Фельдман зобразив «Пам'ятник Хрещення Русі (1913) та

«На околиці міста» (1922). У XIX столітті акварельні малюнки активно використовувались у рамках археологічних та етнографічних експедицій, що підтверджують твори Т. Шевченка, який з 1845 р. працював з Київською археографічною комісією на посаді художника та співробітника до 1847 р. Комісія вважала за необхідне насамперед виявити всі пам'ятки давнини як історичні (храми, палаци тощо), так і первісні (вали, кургани, городища), щоб скласти повну і систематизовану програму археологічних розкопок у краї [12, 71]. Було визначено, зокрема і для художника Т. Шевченка, виявити пам'ятки та змалювати (зарисувати) їх у Києві, Полтавській, Чернігівській, Подільській, Волинській губерніях. За аквареллю митця «Будинок І. П. Котляревського у Полтаві» (1845), для якого він вибрав такий ракурс, щоб цілісно показати історичне і важливе для родини письменника місце, було реконструйовано будинок українського письменника І. Котляревського. Відтворення комплексу здійснювали за аквареллю Т. Шевченка, де хату зображено від Ворскли на тлі Успенського собору, літографії художника Р. Мелліна, де будинок показано від воріт, за спогадами сучасників та за планом садиби 1837 р., реконструкцію здійснив архітектор В. Тертичний. Цей приклад показує яку роль відіграли акварель Т. Шевченка та літографія Р. Мелліна в збереженні виду та реконструкції садиби, як пам'ятки культури.

Особливою емоційною тональністю вирізняються акварелі К. Трутовського, який у 1860–1880-х роках подорожував Україною, виконуючи натурні замальовки, в яких фіксував традиції українців в контексті календарно-обрядового циклу та побуту – «Бадурист» (кін. XIX ст.), «Гріх» (1860-ті), «Чумак», «Прання», «Жнива» (1863), «Покинена» (1881), «Весільний викуп» (1881) та ін. Митець вважав, що українська національна культура давала досить багато нерозроблених матеріалів, що сплинуло на його пріоритету у живописі.

Історичні місця та пам'ятки зображував Сергій Васильківський, чия творчість увиразнювала ліризм українського пейзажу, з увагою до національних архітектурних форм, зокрема козацьких церков, фортець та хат («Церква св. Іллі в Суботові», кін. XIX ст., «Біля села», «Вітряки», «Млин», «Церква Спаса в Полтаві» та ін.). У його роботах акварель виступає як засіб збереження культурних кодів української культури.

В цьому руслі творила Олена Кульчицька, відтак в акварелі втілювала традиційний український стрій, орнаменти, інтер'єри, архітектуру, що слугували унікальним візуальним архівом матеріальної культури Галичини. Як відзначає О. Кузьменко, весь життєвий шлях мисткині просякнутий любов'ю до України її культури, землі, народу, в її творах присутній символіко-алегоричний сенс [8, 32]. До її акварельної серії, присвяченій архітектурним пам'яткам увійшли «Мурована церква Пресвятої Трійці з дерев'яною прибудовою. XVI ст.» (с. Нижанковичі, 1920-ті), «Мури Василянського монастиря святого Онуфрія» (місто Доброміль, 1920–1930), «Брама до церкви» (руїни, село Тур'є, 1928), «Дзвіниця» (село Терло Старосамбірського району, 1931), «Собор св. Юра», «Каплиця трьох святих» (обидві 1939 р., Львів), «Дерев'яна церква Покрови Пресвятої Богородиці» (м. Моршин, 1943) та ін., українські краєвиди з сільською архітектурою відображені в творах «Карпатське село. Гребенів» (1931), «Селянська хата» (1932) та ін. Фіксація стану культової архітектури, садиб, хат і т. д. є важливим підходом до збереження візуального образу і передачі цієї інформації наступним поколінням для дослідження їх у контексті часу. Як відмічає В. Вечерський обставини, за яких відбувається руйнування пам'яток різні [4, 14], але їх опис та змалювання уможливають реставрацію чи реконструкцію.

Чисельний за кількістю творів доробок акварелі присвячений Криму, зокрема кримських художників У. Боданівського, А. Абієва, Яр-Мухамедова («Татарська вуличка», 1907) [2, 111], також М. Волошина («Чорномор'є. Коктебель», «Морський берег. Крим» – обидві 1926), В. Богаєвського, В. Фельдмана, який у своєрідній авторській манері у виразно вивіреній красі краєвидів, а й фіксував його історичні місця, пам'ятки, побут мешканців півострова, що демонструють такі твори як «Вхід в ханську мечеть (Бахчисарай)» (1900), «Виноградники в Гурзуфі» (1920-ті), «Балаклава», «Сімеїз» (обидві – 1925), Крим» (1926). Краєвиди Криму надихали багатьох художників, зокрема В. Кричевського («Алушта», 1901), К. Богаєвського («Стародавня фортеця», 1902), Е. Штейнберга («Бахчисарай», 1920-ті), М. Волошина («Чорномор'є. Коктебель», 1926) та ін. З огляду творів художників можна сказати, що у XIX – на початку XX століття в Україні акварель використовували в широкому діапазоні – від допоміжної техніки у

підготовчих рисунках, етюдах до повноцінного художнього засобу, здатного фіксувати важливі елементи культурної спадщини.

Наукова новизна. Розглянуто музейні, приватні та репродуковані в науковій літературі зразки акварельного живопису як важливі джерела для дослідження, реставрації культурної спадщини, її презентації в концептуальних виставкових і цифрових проєктах та освітніх ініціативах. Актуалізовано роль акварелі, що виступала основним засобом візуального запису пам'яток у XIX – початку XX ст. й дозволяла зафіксувати деталі архітектурного оздоблення, інтер'єрів тощо, адже замальовки слугували наочними посібниками для реставраторів, істориків, мистецтвознавців, культурологів, забезпечуючи наукову точність і художню цінність одночасно. Підкреслено значущість акварель в контексті фіксації пам'яток, які згодом були втрачені або суттєво змінені, оскільки завдяки їм збереглися достовірні образи архітектурних споруд, які внаслідок історичних катастроф, руйнівних перебудов або природних умов зникли з культурного ландшафту. Визначено, що акварельні твори вказаного періоду стали «візуальним архівом», що відображає культурну спадщину, водночас вони відіграли значну роль у формуванні музейних і архівних колекцій. Ці твори є цінним джерелом для наукових досліджень, допомагають розширити розуміння історико-культурного контексту регіонів України.

Висновки. Акварельний живопис в Україні XIX – початку XX століття посідає унікальне місце на перетині мистецької творчості та документального фіксування реальності. У добу, коли процеси індустріалізації, урбанізації та політичних трансформацій призводили до стрімких змін у культурному ландшафті, акварель ставала засобом збереження візуальної пам'яті про архітектуру, етнографічне середовище, краєвиди та культурні практики. Отже, акварель як засіб фіксації пам'яток культурної спадщини виконує багатогранну роль — від оперативного документування і передачі історичного вигляду пам'яток до формування художньо-наукового контексту, що сприяє їх збереженню, дослідженню і популяризації. Акварельні твори зберігають актуальність і сьогодні, виступаючи надійними джерелами інформації в цифровому форматі, що особливо важливо для пам'яткоохоронної діяльності, музейних проєктів, сучасних реставраційних робіт, наукових досліджень.

Література

References

1. Афанасьєв В. Майстри пензля: нариси про одеських художників К. К. Костанді, П. О. Нілуса, Б. В. Едуардса, Г. О. Ладиженського, М. О. Кузнецова. Одеса : Кн. вид-во, 1960. 103с.
2. Бондарчук Н. О. Становлення принципів реалістичного живопису у творчості кримсько-татарських митців I пол. XX ст. (на матеріалі пейзажного жанру). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв*. 2011. № 7. С. 110–115.
3. Велігура Н. М. Проблеми дослідження акварельного живопису в контексті сучасної художньої культури України. *Культура і сучасність*. 2017. № 1. С. 104–109.
4. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : НДІТІАМ, 2002. 592 с.
5. Вінтаєв Д. Ю., Вінтаєва Н. С. Акварель як мобільна техніка дослідження предметно-просторового середовища. *Містобудування, архітектура і проблеми розвитку сучасного міста Комунальне господарство міст*. 2018. Вип. 142. С. 213–216.
6. Гаврилів К.-Т. Замки України у творах художників XIX століття. *Сучасні проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій*. 2021. Вип. 15. С. 22–27.
7. Ковпаненко Н. Г. Мистецька спадщина України: питання дослідження і збереження. *Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України»*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. С. 208–278.
8. Кузьменко О. Символіко-алегоричне трактування образів у графічних творах Олени Кульчицької. *Український мистецтвознавчий дискурс*. 2024. Вип. 4. С. 28–32.
9. Міщенко М. Охорона об'єктів культурної спадщини в нових суспільних реаліях: зміна концептів та пошук перспектив. К.: Ін-т культурології НАМ України, 2023. 278 с.; 14 іл.
10. Прибега Л. Архітектурні старожитності України очима Тараса Шевченка. *Українська академія мистецтва*. 2013. Вип. 21. С. 74–87.
11. Тимофієнко В. Архітектура. *Історія українського мистецтва : у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ; голов. ред. Г. Скрипник ; ред. т.: Д. Степовик. К., 2011. Т. 3: Мистецтво другої половини XVI – XVIII століття. С. 694–742.*
12. Юр М. В. Живопис Т. Шевченка: художньо-стилістичний аналіз. *Мистецтвознавство України : зб. наук. пр.* Київ: Муз. Україна, 2012. Вип. 12. С. 25–31.
13. Юр М. В. Художня спадщина Т. Г. Шевченка за час роботи у Київській археографічній комісії. *Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. 200-річчю від дня народження Т. Шевченка (Київ, 09 жовтня 2014 р.) / Київ, 2015. С. 70–88.*

1. Afanasiev, V. (1960). Masters of the Brush: Essays on Odesa Artists K. K. Kostandi, P. O. Nilus, B. V. Edwards, H. O. Ladyzhenskyi, M. O. Kuznetsov. Book Publishing House [in Ukrainian].
2. Bondarchuk, N. O. (2011). The formation of the principles of realistic painting in the work of Crimean Tatar artists. First half of the 20th century (based on landscape genre). *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts*, 7, 110–115 [in Ukrainian].
3. Velihura, N. M. (2017). Problems of researching watercolour painting in the context of contemporary Ukrainian art culture. *Culture and Modernity*, 1, 104–109 [in Ukrainian].
4. Vecherksyi, V. V. (2002). Lost Objects of Ukraine's Architectural Heritage. NDITIAM [in Ukrainian].
5. Vintaiev, D. Yu., & Vintaieva, N. S. (2018). Watercolour as a mobile technique for studying the spatial environment. *Urban Planning, Architecture and Problems of Modern City Development. Municipal Economy of Cities*, 142, 213–216 [in Ukrainian].
6. Havryliv, K.-T. (2021). Castles of Ukraine in the works of 19th-century artists. *Contemporary Problems of Research, Preservation and Restoration of Historical Fortifications*, 15, 22–27 [in Ukrainian].
7. Kovpanenko, N. H. (2015). Artistic heritage of Ukraine: issues of research and preservation. *Cultural Heritage in the Context of the 'Compendium of Historical and Cultural Monuments of Ukraine'*. Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 208–278 [in Ukrainian].
8. Kuzmenko, O. (2024). Symbolic and allegorical interpretation of images in the graphic works of Olena Kulchytska. *Ukrainian Art Discourse*, 4, 28–32 [in Ukrainian].
9. Mishchenko, M. (2023). Protection of cultural heritage sites in the new social realities: changing concepts and searching for perspectives. *Institute of Cultural Studies of the National Academy of Arts of Ukraine* [in Ukrainian].
10. Prybieha, L. (2013). Architectural antiquities of Ukraine through the eyes of Taras Shevchenko. *Ukrainian Academy of Arts*, 21, 74–87 [in Ukrainian].
11. Tymofienko, V. (2011). History of Ukrainian Art: in 5 volumes. Vol. 3: Art of the Second Half of the 16th–18th Centuries, 694–742 [in Ukrainian].
12. Yur, M. V. (2012). The painting of T. Shevchenko: artistic and stylistic analysis. *Art Studies of Ukraine*, 12, 25–31 [in Ukrainian].
13. Yur, M. V. (2015). The artistic legacy of T. H. Shevchenko during his work at the Kyiv Archaeographic Commission. *The Kyiv Archaeographic Commission in the History of Ukrainian National Revival. Proceedings based on materials from the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference dedicated to the 200th anniversary of Taras Shevchenko's birth (Kyiv, 9 October 2014)*, 70–88 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 07.08.2025
Отримано після доопрацювання 08.09.2025
Прийнято до друку 15.09.2025
Опубліковано 30.09.2025